

مقاله چهارم

طراحی و تبیین رابطه انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر قرآن کریم^۱

یاسین توکلی^۲

روح‌الله توکلی^۳

عبدالله توکلی^۴

چکیده

هدف این پژوهش طراحی و تبیین روابط انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر آموزه‌های قرآن کریم است. بر اساس آموزه‌های دینی، تمدن‌سازی، نظام‌سازی، نهادسازی و جامعه‌سازی از خودسازی انسان شروع می‌شود و انسان هسته‌ی اصلی تغییر و تعالی تمدن نوین اسلامی است. با وجود پژوهش‌های بسیاری که در مورد تمدن اسلامی و روابط انسان صورت گرفته، پژوهشی با متدولوژی علمی برای بررسی و تبیین روابط انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی بر پایه قرآن کریم انجام نشده است. به همین منظور این جستار، با رویکرد کیفی و به روش تحلیل مضمون و شبکه مضامین، این مسئله را کاویده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد روابط انسان بر اساس آموزه‌های قرآن در پنج مضمون فراگیر؛ رابطه انسان با خودش، رابطه انسان با انسان‌های دیگر، رابطه انسان با طبیعت، رابطه انسان با، آخرت و رابطه انسان با خدا، قابل تبیین و تحلیل است. رابطه انسان با خودش، به دو مضمون سازمان دهنده؛ خودشناسی و خودسازی تحلیل شده است. رابطه انسان با انسان‌های دیگر به دو مضمون سازمان دهنده؛ عدل و احسان تحلیل یافته است. رابطه انسان با طبیعت به چهار مضمون سازمان دهنده؛ تسخیر، تسلط، تخریب و تهدید تحلیل شده

۱۶. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱/۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۴/۱۹.

۱۷. دکترای فلسفه تعلیم و تربی، دانشگاه فرهنگیان پردیس فاطمه الزهرا[ؑ]، تبریز. (نویسنده مسئول).

y.tavakkoli@cfu.ac.ir

۱۸. دانشجوی کارشناسی مشاوره‌ی دانشگاه فرهنگیان اردبیل. rohollah.tavakoli.76@gmail.com

۱۹. دانشجوی کارشناسی رشته آموزش ابتدایی دانشگاه فرهنگیان تبریز. yassin.tavakoli@gmail.com

است. رابطه انسان با آخرت به دو مضمون سازمان دهنده؛ مسئولیت و پاداش سازماندهی شده است. رابطه انسان با خدا - که محور همه روابط انسان است - به مضمون سازمان دهنده عبودیت و بندگی تحلیل شده است. هر یک از این مضامین از چندین مضمون پایه تشکیل یافته است. مجموع مضامین اصلی و یا پایه که در این پژوهش از متن قرآن استخراج شده ۴۶ مضمون است. همه مضامین در یک شبکه مضامین درهم تنیده که الگویی برای تمدن‌سازی نوین اسلامی است، طراحی شده است.

واژه‌های کلیدی: روابط انسان، تمدن‌سازی نوین اسلامی، آموزه‌های قرآن کریم.

مقدمه

قرآن کریم منشا و خاستگاه تحول و تعالی هر تمدنی را تغییر و تحول در انسان تعریف می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد: ۱۱)؛ خداوند سرنوشت هیچ قوم و ملتی را تغییر نمی‌دهد، مگر آن‌که آنان آن‌چه را در خودشان است، تغییر دهند. این آیه، کلیدی برای تمدن‌سازی و پیشرفت جامعه‌ی اسلامی است؛ چرا که به روشنی بیان می‌کند که پیشرفت و تحول اجتماعی، مبتنی بر تحول درونی و روانی افراد است و افراد، عناصر سازنده‌ی جامعه و تمدن هستند. همه‌ی مراحل تمدن‌سازی، نظام‌سازی، نهادسازی و جامعه‌سازی از خودسازی انسان شروع می‌شود و انسان هسته‌ی اصلی تغییر و تعالی تمدن نوین اسلامی است.

قرآن کریم نقطه‌ی آغازین تمدن اسلام را خودسازی پیامبر اکرم ﷺ و روابط انسانی ایشان در سایه‌ی لطف و رحمت الهی معرفی می‌کند و می‌فرماید: «فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ، وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ، فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ، فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ، إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران: ۱۵۹)؛ به مرحمت خدا بود که با خلق مهربان گشتی و اگر تندخو و سخت‌دل بودی مردم از گرد تو متفرق می‌شدند، پس از (بدی) آنان درگذر و برای آن‌ها طلب آمرزش کن و (برای دلجویی آن‌ها) در کار (جنگ) با آن‌ها مشورت نما، لیکن آن‌چه تصمیم گرفتی با توکل به خدا انجام ده که خدا آنان را که بر او اعتماد کنند، دوست دارد.

این آیه‌ی شریفه را می‌توان نقشه راه تمدن‌سازی نوین اسلامی قلمداد کرد که کلیدواژه‌ی اصلی آن، نوع روابط پیامبر اکرم ﷺ با خدا و خلق خدا است که سبب ایجاد بزرگ‌ترین تمدن روی زمین شده است و با گذشت یک و نیم قرن از ایجاد آن، بر قلب بیش از دو میلیارد مسلمان جهان حکومت می‌کند.

ارتباطات انسانی و نقش آن در پیشرفت و تعالی فردی و اجتماعی او، بر کسی پوشیده نیست. این مسئله از نیازهای فطری انسان به زندگی اجتماعی و نقطه‌ی آغاز تمدن‌سازی انسان است. به دلیل اهمیت

و نقش حیاتی موضوع روابط انسان در سرنوشت فردی و اجتماعی او، حوزه‌های مختلف دانش بشری به این موضوع پرداخته‌اند. روان‌شناسان، جامعه‌شناسان و بسیاری از اندیشمندان حوزه‌های مختلف علمی به تبیین و تحلیل روابط انسان پرداخته‌اند. برخی دیدگاه ارتباطی را دیدگاهی روان‌شناختی از شخصیت انسان دانسته‌اند که بر اساس آن، شناخت شخصیت از راه شناخت نوع ارتباط‌هایی که فرد با خود، خداوند، دیگران و طبیعت برقرار می‌کند، میسر می‌شود. این دیدگاه با یک رویکرد تحولی، نوع ارتباط‌های چهارگانه فوق را در مراحل مختلف رشد، تشریح و جهت‌گیری‌های فرد را معین می‌کند (معمدی، ۱۲۶، ۱۳۹۲). کیلانی در تبیین روابط انسان آن را به پنج دسته تقسیم کرده است:

- رابطه میان انسان با آفریدگار؛ یعنی رابطه عبودیت؛
- رابطه میان انسان با طبیعت؛ یعنی رابطه تسخیر؛
- رابطه انسان با انسان؛ یعنی رابطه عدل و احسان؛
- رابطه میان انسان و زندگی؛ یعنی رابطه ابتلا.

- رابطه میان انسان با آخرت؛ یعنی رابطه مسئولیت و پاداش. (کیلانی، ۱۳۸۹، ص ۱۱۸) ایشان معتقد است محور همه روابط انسان را رابطه‌ی عبودیت تشکیل می‌دهد؛ در صورتی که به نظر می‌رسد ایشان از ارتباط مهم و حیاتی انسان با خود، غفلت کرده است. رابطه‌ی انسان با خود در معارف اسلامی از اهمیت محوری برخوردار است و همه‌ی روابط انسان از نوع رابطه‌ی انسان با خود، سرچشمه می‌گیرد. معمدی در پژوهشی با عنوان سبک زندگی مطلوب بر اساس دیدگاه ارتباطی (ارتباط با خود، خدا، دیگران و طبیعت)، معتقد است که سبک زندگی وقتی مطلوب است که فرد به تمام روابط چهارگانه خود توجه داشته باشد و اهمیت هر یک از این تعاملات را در چهارچوبی که دستورات اسلامی مشخص کرده‌اند، مد نظر داشته و نسبت به آن‌ها غفلت نرزد. (معمدی، ۱۳۹۲، ص ۱۲۶)

تحقیق دیگر به بررسی فرهنگ اسلامی تعامل انسان با محیط زیست و طبیعت در قرآن پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن چهار نوع رابطه را میان انسان و طبیعت مطرح می‌کند که از میان آن‌ها، رابطه‌ی تسخیر، رابطه‌ی مناسب و مورد تاکید آموزه‌های قرآنی است. همچنین در این تحلیل تعداد سی مضمون کلیدی برای تبیین ابعاد، چرایی، چیستی و چگونگی رابطه انسان با طبیعت از منظر قرآن کریم شناسایی و تحلیل شده است. بر اساس مطالب یاد شده، می‌توان الگوی جامعی برای تعامل سازنده انسان با طبیعت ارائه کرد. در این الگو، خاستگاه و فلسفه تعامل انسان با طبیعت را می‌توان در مضمون عبودیت، بقا و تعالی نوع بشر جستجو کرد. هدف و فلسفه خلقت انسان، بندگی خداوند و معرفت اوست (توکلی، ۱۳۹۴).

علاوه بر پژوهش‌های صورت گرفته در موضوع رابطه انسان، تحقیقات گسترده‌ای نیز در بحث تمدن‌سازی اسلامی صورت گرفته است که در مجالی کوتاه به بخشی از پژوهش‌های انجام یافته در مورد

تمدن اسلامی و ملاک و معیارهای پیشرفت آن، اشاره می‌شود. یکی از پژوهش‌ها به بررسی مبانی و معیارهای پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که دینداری، علم و معرفت، آزادی و کرامت و تأمین معیشت چهار معیار در شاخص پیشرفت انسانی مورد نظر اسلام هستند؛ بر این اساس، شاخص پیشرفت انسانی علاوه بر در نظر گرفتن معیارهای شاخص توسعه انسانی متعارف از جمله علم، سلامت و رفاه نسبی، مقوله‌های دیگری چون دینداری، معرفت، و کرامت و آزادی را نیز مورد توجه قرار می‌دهد. معیارهای معرفی شده برای پیشرفت انسانی مبتنی بر مبانی فکری اسلام از جمله نگاه متعالی اسلام به انسان و تکامل قرار دارد (خلیلیان و همکاران، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۷۷).

گروه دیگری از محققین در بررسی و تبیین عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی از نگاه مقام معظم رهبری به عوامل باطنی و ظاهری پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که تمدن نوین اسلامی برای ایجاد و بقا، مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی دارد که برخی همانند توجه به علم، تساهل و تسامح، تلاش و پشتکار در تمدن‌های دیگر نیز یافت می‌شود و برخی از آن‌ها همانند مبنا بودن دین و اخلاق، توجه به عقلانیت معرفتی و ارزشی، تنها به تمدن نوین اسلامی اختصاص دارد. همچنین نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که نخستین عامل ایجاد تمدن نوین اسلامی، عامل باطنی است که با ایمان، مکتب، شرایط، مقتضیات و رهبری قابل دستیابی است و عامل دیگر، عامل ظاهری است. از مهم‌ترین پایه‌های تمدن اسلامی، عدالت و دادگری است که در آیات مختلف قرآن کریم با دو تعبیر قسط و عدل از آن سخن به میان آمده است (فرزانه و همکاران، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۱۷۷).

در پژوهش پیشران‌های تمدن‌ساز و آینده‌تمدنی انقلاب اسلامی بیان شده که انقلاب اسلامی دارای دو چالش مهم است: ایجاد تمدن اسلامی و تقابل تمدنی با جهان غرب. در این تحقیق، نظام مردم‌سالاری دینی جمهوری اسلامی، رابطه سالم بین دین و سیاست و حفظ سرمایه اجتماعی سه پیشران اصلی برای ساخت آینده کشور، معرفی شده است (عیوضی و فلاح حسینی، ۱۳۹۵).

در تحقیقی با عنوان گرایش اجتماعی در تفاسیر قرآن پیشران مؤثر در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن نوین اسلامی، به نقش حیاتی آموزه‌های وحیانی در شکل‌گیری و هویت‌بخشی به تمدن نوین اسلامی پرداخته شده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که رویکرد اجتماعی به قرآن، گرچه به هر دو بعد تمدن (مادی و معنوی) نظر دارد، اما به طور عمده درصدد اصلاح بعد معنوی تمدن است. آنچه در این بُعد اهمیت دارد، سبک زندگی مردم و فرهنگ حاکم بر تعاملات آنان با همدیگر و با دیگر ادیان و مذاهب است که از کلیدی‌ترین مسائل در تفاسیر اجتماعی است. همچنین رویکرد اجتماعی به قرآن، از جهات گوناگونی بر شکل‌گیری و شکوفایی تمدن نوین اسلامی تأثیر دارد. برخی از مهم‌ترین این موارد عبارتند از هویت‌بخشی به جامعه اسلامی، عینی کردن ارزش‌ها و به صحنه آوردن تعالیم قرآن، تطابق آموزه‌ها با ظرفیت اجتماعی در قلمرو حیات انسان‌ها، وحدت بخشیدن به امت اسلامی برای مقابله با دشمنان، تبیین سنت‌های الهی در باره

حیات و زوال تمدن‌ها، معرفی نظام‌های سیاسی، اجتماعی و اخلاقی مبتنی بر آموزه‌های قرآنی و توجه به تعلیم و تربیت نسلی نو مبتنی بر آموزه‌های قرآنی برای ساختن تمدنی نوین، مطابق با معارف حقیقی اسلام (مولوی، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۱۵۷). در تحقیق حاضر به نقش مهم رویکرد اجتماعی به قرآن در هویت‌بخشی به تمدن اسلامی و اصلاح روابط انسانی و شکل‌گیری سبک زندگی اسلامی تأکید و اشاره شده است.

بی‌تردید نقش رهبر در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن نوین اسلامی، نقشی اساسی و غیر قابل انکار است. مقام معظم رهبری، رسیدن به تمدن نوین اسلامی را در پنج مرحله ترسیم کرده‌اند؛ مرحله اول آن انقلاب است که در ۲۲ بهمن ماه سال ۱۳۵۷ انقلاب اسلامی ایران به پیروزی رسید. مرحله دوم تشکیل یک نظام اسلامی است که ملت ایران در ۱۳ فروردین سال ۱۳۵۸ به نظام جمهوری اسلامی آری گفتند. مرحله سوم دولت اسلامی است که ایشان معتقدند ما اکنون در این مرحله به سر می‌بریم. مرحله چهارم و پنجم عبارت است از جامعه اسلامی و تمدن نوین اسلامی (فرزانه و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۱۷۷-۲۰۵). مقام معظم رهبری درباره‌ی معنا و چیستی تمدن نوین اسلامی نیز می‌فرمایند:

«تمدن نوین اسلامی به معنای پیشرفت همه جانبه می‌باشد، اگر ما به دنبال یک مصداق عینی و خارجی برای درک معنای تمدن نوین اسلامی باشیم می‌توانیم بگوییم هدف ملت ایران و هدف انقلاب اسلامی، ایجاد یک تمدن نوین اسلامی می‌باشد» (بیانات رهبری در دیدار جوانان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

ایشان در خصوص بالندگی و حرکت رو به جلو انقلاب برای تمدن‌سازی نیز می‌فرمایند:

«انقلاب اسلامی همچون پدیده‌های زنده و با اراده، همواره دارای انعطاف و آماده‌ی تصحیح خطاهای خویش است، اما تجدیدنظرپذیر و اهل انفعال نیست. به نقدها حساسیت مثبت نشان می‌دهد و آن را نعمت خدا و هشدار به صاحبان حرف‌های بی‌عمل می‌شمارد، اما به هیچ بهانه‌ای از ارزش‌هایش که بحمد الله با ایمان دینی مردم آمیخته است، فاصله نمی‌گیرد. انقلاب اسلامی پس از نظام‌سازی، به رکود و خموشی دچار نشده و نمی‌شود و میان جوشش انقلابی و نظم سیاسی و اجتماعی تضاد و ناسازگاری نمی‌بیند، بلکه از نظریه نظام انقلابی تا ابد دفاع می‌کند» (حسینی خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲).

بررسی پیشینه و ادبیات تحقیق نشان می‌دهد با وجود پژوهش‌های بسیاری که در مورد تمدن اسلامی و روابط انسان انجام شده، تحقیق و پژوهشی با روش تحلیل علمی برای بررسی و تبیین روابط انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی بر پایه قرآن صورت نگرفته است. با توجه به اهمیت موضوع تمدن‌سازی نوین اسلامی که در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نیز به آن تأکید و بر پژوهش و تحقیق نیز اشاره شده، بنابراین تبیین روابط انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر قرآن و در شرایط موجود جامعه از یک سو و اسلام-

ستیزی غرب از سوی دیگر، اهمیتش را صد چندان می‌کند.

هدف نهایی نظام جمهوری اسلامی، ایجاد تمدن نوین اسلامی بر اساس مبانی و آموزه‌های تمدن‌ساز اسلام است. نقش برجسته و اساسی انسان تربیت یافته در طراز تمدن اسلامی و روابط او با خدا، خود و جهان پیرامون در تکوین و تعالی تمدن نوین اسلامی بر کسی پوشیده نیست. این تحقیق تلاش دارد نقش و جایگاه برجسته‌ی روابط انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی را از منظر آموزه‌های قرآن مورد بررسی قرار دهد و الگویی از روابط انسان در قرآن، ارائه کند. سؤال اساسی این تحقیق به این شرح است: قرآن کریم روابط انسان را در تمدن‌سازی نوین اسلامی چگونه ترسیم کرده است؟

این تحقیق از نوع پژوهش کیفی است و برای پاسخ دادن به سوال پژوهش، از روش (تحلیل مضمون Thematic Analysis) و شبکه مضامین (Thematic Network) استفاده کرده است. تحلیل مضمون روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. (براون و کلارک، ۲۰۰۶، ص ۱۰۱-۷۷؛ عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۵۳) به طور کلی تحلیل مضمون روشی است برای دیدن متن، برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتبط، تحلیل اطلاعات کیفی، مشاهده نظام‌مند شخص، تعامل، گروه، موقعیت، سازمان و یا فرهنگ و تبدیل داده‌های کیفی به کمی. (Boyatzis, ۱۹۹۸, P. ۴) بنابراین در تحلیل مضمون، همه منابع داده‌ها، بررسی و مضامین کل داده‌ها، تحلیل و تفسیر می‌شود.

شبکه مضامین نیز روش مناسبی در تحلیل مضمون است که آتراید-استیرلینگ (Attride-Stirling) آن را توسعه داده است. آنچه شبکه مضامین عرضه می‌کند، نقشه‌ای شبیه تارنما به مثابه اصل سازمان‌دهنده و روش نمایش است. (عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰) شبکه مضامین بر اساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان‌دهنده (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل) را نظام‌مند می‌کند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هریک از این سه سطح، همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود (عابدی‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۷۰). با توجه به روش‌های متنوع در تحلیل مضمونی، می‌توان از انواع مختلف مضامین استفاده کرد. در این تحقیق از مضامین اصلی، سازمان‌دهنده و فراگیر استفاده شده است. روش جمع‌آوری و کدگذاری مضامین در سطوح مختلف چنین است که ابتدا بر اساس سؤالات و پیشینه نظری تحقیق و علاقه تحلیل‌گر، مضامین فراگیر مشخص و به همین ترتیب برای مضامین سازمان‌دهنده و نیز مضامین کلیدی کدهایی اختصاص می‌یابد و با روش استقرایی و مطالعه دقیق متن، مضامین استخراج و طبقه‌بندی می‌شوند.

جامعه آماری این تحقیق همان نمونه آماری یعنی قرآن است. گزاره‌های قرآنی به صورت هدفمند و در راستای اهداف و سئوالات تحقیق استفاده شده است. واحد تحلیل در این تحقیق، آیه است. در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از دو روش تحلیل مضمون و شبکه مضامین استفاده می‌شود. برای آن‌که مضامین انتخاب شده، مضامین مرتبط به اهداف و سؤال‌های تحقیق باشد، برای سنجش اعتبار و روایی تحقیق از نظرات صاحب‌نظران، اساتید و خبرگان موضوع استفاده شده است و نیز دقت شده تا مضامین مختلف در راستای پاسخ به سوال‌ها و براساس مبانی نظری و پیشینه انتخاب شود.

یافته‌های این تحقیق در پنج سطح برای تبیین روابط پنج گانه انسان در قرآن تدوین شده است. هرچند ممکن است که انسان غیر از این پنج نوع رابطه، ارتباطات دیگری هم داشته باشد، اما بر اساس یافته‌های پیشینه و ادبیات تحقیق برای انسان پنج نوع رابطه متصور است؛ رابطه انسان با خود، رابطه انسان با انسان‌های دیگر، رابطه انسان با طبیعت، رابطه انسان با آخرت و رابطه انسان با خدا. بنابراین، پیش فرض این پژوهش، بر مبنای پنج نوع رابطه برای انسان، تعیین شده است.

۱. تحلیل روابط انسان در آموزه‌های قرآن کریم

در آموزه‌های قرآن کریم، پنج رابطه برای انسان تعریف شده است: رابطه انسان با خود، رابطه انسان با انسان‌های دیگر، رابطه انسان با طبیعت، رابطه انسان با آخرت و رابطه انسان با خدا. بررسی و تحلیلی این روابط به شرح ذیل است:

۱-۱. تبیین رابطه انسان با خود

از آموزه‌های قرآن، دوازده مضمون اصلی از بررسی رابطه انسان با خود استخراج شده است. این مضامین در دو مضمون سازمان دهنده خودشناسی و خودسازی طبقه‌بندی می‌شود. خودسازی مقدمه جامعه‌سازی است و خودسازی محقق نمی‌شود مگر این‌که انسان از ظرفیت‌های درونی و بیرونی خود، جهت شناخت خویش استفاده کند. بر اساس آموزه‌های قرآن، ارتباط انسان با خود بر دو ستون استوار است؛ خودشناسی و خودسازی؛ از این‌رو در قرآن بر خودشناسی و استفاده انسان از ظرفیت‌های خدادادی جهت شناخت خویش و خودسازی تأکید شده است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» (نحل: ۷۸)؛ و خداست که شما را از شکم مادرانتان بیرون آورد در حالی که چیزی نمی‌دانستید، و برای شما گوش و چشم و دل قرار داد تا حقایق را درک کنید و باشد که سپاس بگزارید. خودشناسی در معارف دینی، انواع و مراتبی دارد. شهید مطهری آن را در هشت عنوان توضیح می‌دهد: خودآگاهی فطری، فلسفی، جهانی، طبقاتی، ملی، انسانی، عرفانی و پیامبرانه، معرفی می‌کند (مطهری، ۱۳۷۹). همچنین امام خمینی رحمته‌الله خودشناسی را عامل جهان‌شناسی و می‌فرماید: «فَالْإِنْسَانُ الْكَامِلُ كَمَا أَنَّهُ مَرَأةٌ شَاهِدَةٌ

الحق ذاته ... مرآة شهوده الأشياء كلها» (خمینی، ۱۴۰۶ق، ص ۵۹)؛ شناخت جهان از راه معرفت نفس به شناخت جایگاه انسان در جهان و نسبت انسان با جهان کمک می‌کند و این می‌تواند در سلوک و خودسازی مؤثر باشد. شناخت جهان نیز به شناخت انسان کمک می‌کند. جدول شماره (۱)، رابطه انسان با خود از منظر آموزه‌های قرآن را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱) مضامین رابطه انسان با خود از منظر آموزه‌های قرآن کریم

شماره	آیات	ترجمه	مضمون اصلی
۱	بَلِ الْإِنْسَانِ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ (قیامه: ۱۴). "فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ، خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ" (طارق: ۵).	بلکه انسان خود بر (نیک و بد) خویش به خوبی بیناست. انسان برای این که رستاخیز را باور کند باید بنگرد که از چه چیز آفریده شده است. او از آبی جهنده آفریده شده است.	بصیرت
۲	"وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَ الْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا" (اسراء: ۷۰).	به راستی ما فرزندان آدم را به موهبت عقل و خرد گرامی داشته و آنان را در دریا بر کشتی‌ها و در خشکی بر مرکب‌ها سوار نموده و از خوراکی-های مطبوع به آنان روزی داده و آنان را بر بسیاری از کسانی که آفریده‌ایم، چنان‌که باید برتری بخشیده‌ایم.	کرامت
۳	فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ (روم: ۳۰).	حال که روشن شد آفرینش و تدبیر در اختیار خداوند است و او هیچ‌گونه شریکی ندارد و کسانی که از وی روی گردانده‌اند در قیامت راه نجاتی ندارند، پس روی خود را به سوی این دین [تسلیم خدا بودن] بگردان و بی آن که به راست یا چپ گرایش یابی، تنها به آن چشم بدوز. بر این دین پایدار باش؛ دینی که فطرت خدادادیت تو را به آن گرایش می‌دهد؛ همان فطرتی که خداوند همه انسان‌ها را بر آن آفریده است. آفرینش خدا دگرگونی ندارد و با اختلاف افراد و اختلاف زمان‌ها و مکان-ها، تغییر و تبدیل نمی‌پذیرد. این است دین استوار ولی بیش‌تر مردم نمی‌دانند.	فطرت
۴	ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (مومنون: ۱۴).	سپس آن نطفه را لخته خونی ساختیم، آنگاه آن لخته خون را به صورت پاره گوشتی [که گویی جویده شده] درآوردیم؛ پس آن قطعه گوشت را استخوان-هایی چند ساختیم، آنگاه استخوانها را با گوشت پوشانیدیم، سپس آن را آفریده‌های دیگر ساختیم (به او حقیقت انسانی بخشیدیم). پس خداوند که بهترین آفرینندگان است پرخیر و برکت است.	خلقت

روح	پس از آن، نسل او را از راه ولادت، از چکیدهای که آبی پست و بی مقدار بود آفرید. پس چون آن را درست کردم و در آن از روح خود (روح مبارک و شایسته منسوب به خودم) دمیدم، همگی برای (تعظیم) او سجدهکنان به رو در افتید.	ثُمَّ سَوَّاهُ وَ نَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَ الْأَبْصَارَ وَ الْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ (سجده: ۹). فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ (ص: ۷۲).	۵
اعتدال	تا خدا به آن‌ها پاداش کامل عطا کند و از فضل و کرم باز بر ثوابشان بیفزاید که او (خطای مؤمنان را) بسیار بیامرزد و به شکرگزاران احسان فراوان کند.	لِيُؤْتِيَهُمْ أَجْرَهُمْ وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ (فاطر: ۳۰).	۶
ذکر	پس ربوبیت بی همتای خدا و روز جزا را به مردم تذکر ده که توفیق تذکر دهندهای.	فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ (غاشیه: ۲۱).	۷
توبه	و هر که عمل زشتی از او سرزند یا به خویشتن ستم کند سپس از خدا طلب آمرزش و عفو نماید، خدا را بخشنده و مهربان خواهد یافت.	وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءًا أَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللَّهَ يَجِدِ اللَّهَ غَفُورًا رَحِيمًا (نساء: ۱۱۰).	۸
ایمان و عمل صالح	هر کس - از مرد یا زن - کاری شایسته کند و با ایمان باشد، قطعاً او را به حیاتی پاک زنده خواهیم داشت و به چنین کسانی بر پایه بهترین کاری که انجام می‌دادند پاداش خواهیم داد.	مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (نحل: ۹۷).	۹
اندیشه‌ورزی و عمل‌گرایی	چگونه شما مردم را به نیکوکاری دستور می‌دهید و خود را فراموش می‌کنید و حال آن‌که کتاب خدا را می‌خوانید، چرا اندیشه نمی‌کنید؟	أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَ تَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (بقره: ۴۴).	۱۰
هدایت	ای کسانی که ایمان آورده اید، مراقب خویشتن باشید، مبدا پس از آن که راه یافته‌اید، کسانی که گمراه شده‌اند به شما زیانی برسانند و گمراهتان کنند. بازگشت شما و آنان همگی به سوی خداست، آنگاه شما و آنان را از حقیقت فرجام آن چه می‌کردید، آگاه خواهد ساخت.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا تَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (مانده: ۱۰۵).	۱۱
پرهیزگاری و کسب و تشخیص	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، اگر از خدا پروا کنید، برای شما نیرویی قرار می‌دهد که به وسیله آن حق را از باطل تشخیص دهید، و بدی‌هایتان را از شما می‌زداید و گناهانتان را می‌آمرزد و خدا دارای فضلی بزرگ است.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَ يَكْفُرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ يَغْفِرْ لَكُمْ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ (انفال: ۲۹).	۱۲

۱-۲. تبیین رابطه انسان با انسان‌های دیگر

ارتباط انسان با انسان‌های دیگر از فطرت و طبیعت اجتماعی انسان سرچشمه می‌گیرد. در آموزه‌های قرآن کریم این ارتباط نقش حیاتی در تمدن‌سازی نوین اسلامی دارد. بهترین شکل ارتباط انسان با انسان‌های دیگر در آموزه‌های قرآن رعایت حق و حقوق دیگران و احترام و احسان معرفی شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ وَ آيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَ يُنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ يُبْغِي يَعُظُّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ» (نحل: ۹۰)؛ خداوند به شما فرمان می‌دهد تا برای پدید آمدن جامعه‌ای صالح، با مردم به عدل و

داد رفتار کنید و به آنان نیکی کنید و حق خویشاوند را به او بپردازید، و شما را از کار زشت و ناپسند و از ظلم و سرکشی باز می‌دارد. خدا به شما پند می‌دهد، باشد که دریابید نیکی‌بخشی شما در به کار بستن این اندرزهاست. شهید مطهری رحمته الله علیه در تبیین رابطه عدل بین انسان‌ها می‌فرماید: «ما افراد بشر فردی از نوع خود را که نسبت به دیگران قصد سویی ندارد، به حقوق آن‌ها تجاوز نمی‌کند، هیچ‌گونه تبعیضی میان افراد قابل نمی‌گردد، در آن چه مربوط به حوزه حکومت و اداره اوست، با نهایت بیطرفی، به همه به یک چشم نگاه می‌کند، در مناقشات و اختلافات افراد دیگر، طرفدار مظلوم و دشمن ظالم است؛ چنین کسی را دارای نوعی از کمال (عدالت) می‌دانیم و روش او را قابل تحسین می‌شماریم و خود او را عادل می‌دانیم (مطهری، ۱۳۵۲، ص ۴۵).

بنابراین یکی از مهم‌ترین مولفه‌هایی که انسان باید در روابط خود با انسان‌های دیگر رعایت کند عدالت و مساوات است. این مولفه همچنین در شکل‌گیری تمدن اسلامی نیز به عنوان مولفه‌ای مهم و تاثیرگذار است. چون بدون وجود عدالت هیچ تمدنی دوام و بقا نمی‌یابد. عدالت و مبارزه با فساد؛ این دو لازم و ملزوم یکدیگرند. عدالت در صدر هدف‌های اولیه همه بعثت‌های الهی است. (حسینی خامنه‌ای، بیانیه گام دوم، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲) قرآن کریم در کنار امر به عدالت و احسان و دوری از ظلم و تعدی، انسان‌ها را به برادری؛ «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ» (حجرات: ۱۰) و مهربانی و ترحم به یکدیگر؛ «رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ» (فتح: ۲۹) و الفت و دوستی؛ «وَ أَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَ لَكِنَّ اللَّهَ أَلَّفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ» (انفال: ۶۳) تعاون و همکاری؛ «وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى» (مائده: ۲) توصیه می‌کند. جدول شماره (۲) مضامین اصلی ارتباط انسان با انسان‌های دیگر را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۲) مضامین ارتباط انسان با انسان‌های دیگر از منظر قرآن کریم

شماره	آیات	ترجمه	مضمون
۱	يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاهُمْ (حجرات: ۱۳).	ای مردم! شما را از مردی و زنی آفریدیم و شما را ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا به این وسیله یکدیگر را باز شناسید.	زندگی اجتماعی
۲	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَجَلَوْا شعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَيْمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَبْتِغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نَقَوْمٍ أَنْ صَدَّقْتُمْ عَنْ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا (مائده: ۲).	ای اهل ایمان، حرمت شعایر خدا و ماه حرام را نگه دارید و متعرض هندی و قلائد نشوید و تعرض زایران خانه محترم کعبه را که در طلب فضل خدا و خشنودی او آمده اند حلال نشمارید و چون از احرام بیرون شدید، صید کنید و عداوت گروهی که از مسجدالحرام منتعان کردند شما را بر ظلم و بی‌عدالتی وادار نکند.	عدالت

<p>عدل و احسان</p>	<p>خداوند به شما فرمان می‌دهد تا برای پدید آمدن جامعه‌ای صالح، با مردم به عدل و داد رفتار کنید و به آنان نیکی کنید و حق خویشاوند را به او بپردازید و شما را از کار زشت و ناپسند و از ظلم و سرکشی باز می‌دارد. خدا به شما پند می‌دهد، باشد که دریابید نیک‌بختی شما در به کار بستن این اندرزهاست.</p>	<p>۳ إِنَّ اللَّهَ يُأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (نحل: ۹۰).</p>
<p>تعاون و همکاری</p>	<p>شما مؤمنان یکدیگر را در نیکوکاری و تقواییاری یاری دهید و در گناه و تجاوز به یکدیگر کمک نکنید و از خدا پروا کنید که خداوند سخت کیفر است.</p>	<p>۲ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ (مانده: ۲).</p>
<p>صداقت</p>	<p>این عمل که سخن بگویند و خلاف آن کنید بسیار سخت خدا را به خشم و غضب می‌آورد.</p>	<p>۴ كَثُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ (صف: ۳).</p>
<p>برادری</p>	<p>به حقیقت مومنان همه برادر یکدیگرند پس همیشه بین برادران ایمانی خود صلح دهید و خدا ترس و پرهیزکار باشید، باشد که مورد لطف و رحمت الهی گردید. امید است که خدا دوستی میان شما و دشمنانتان برقرار گرداند و خدا قادر و خدا بسیار آمرزنده و مهربان است.</p>	<p>۵ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (حجرات: ۱۰). عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوْدَّةً وَاللَّهُ قَدِيرٌ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (ممتحنه: ۷).</p>
<p>اتفاق</p>	<p>و آنان که در مال و دارایی خود حقی معین و معلوم گردانند. کیست که خدا را قرض الحسنه دهد تا خدا بر او به چندین برابر بيفزاید و خداست که می‌گیرد و می‌دهد و همه به سوی او بازگردانده میشود.</p>	<p>۶ وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ (معارج: ۲۴). مَنْ ذَا الَّذِي يقرضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (بقره: ۲۴۵).</p>
<p>برابری</p>	<p>آن کسی که شما را از یک نفس آفریده است.</p>	<p>۷ وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ (انعام: ۹۸).</p>
<p>دوری از بدبینی‌های بیجا</p>	<p>ای اهل ایمان از بسیار پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و پندارها معصیت است و نیز هرگز تجسس نکنید و غیبت یکدیگر زاروا مدارید، هیچ‌یک از شما آیا دوست می‌دارد که گوشت برادر مرده خود را خورد. البته کراهت و نفرت از آن دارید و از خدا پروا کنید که خدا بسیار توبه‌پذیر و مهربان است.</p>	<p>۸ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ (حجرات: ۱۲).</p>

وحدت	و همگی به ریسمان الهی (قرآن و پیامبر) که شما را به خدا پیوند می‌دهد، جنگ زبید و از اختلاف و پراکندگی بپرهیزید و نعمت خدا را بر خود یاد کنید، آنگاه که دشمن یکدیگر بودید و او میان دل‌های شما الفت انداخت و در پرتو نعمت او با یکدیگر برادر شدید و آنگاه که بر پرتگاه گودالی از آتش بودید پس شما را از آن رهایی بخشید. بدین‌سان خدا آیات خود را برای شما بیان می‌کند، باشد که شما راه یابید.	۹ وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ كُنْتُمْ أَعْدَاءً فَأَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (ال عمران: ۱۰۲).
دوستی و الفت	محمد ﷺ فرستاده خداست و یاران و همراهانش بر کافران بسیار قویدل و سخت و با یکدیگر بسیار مشفق و مهربانند.	۱۰ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ (فتح: ۲۹).

۱-۳. تبیین رابطه انسان با خدا

در آموزه‌های قرآن، بهترین مضمونی که می‌تواند رابطه انسان با خدا را نشان دهد، مضمون بندگی است. قرآن کریم در ترسیم رابطه بندگی انسان می‌فرماید: «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِعِبَادُونَ» (ذاریات: ۵۶)؛ من جنیان و آدمیان را جز برای این که مرا بپرستند، نیافریدم. خداوند در آیه‌ای دیگر، بندگی انسان‌ها را به همه‌ی امت‌های جهان تسری داده و آن را رسالت بزرگ انبیای الهی معرفی می‌کند:

«وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكذِبِينَ» (نحل: ۳۶)؛

و قطعاً، در میان هر امتی پیامبری برانگیختیم با این پیام که خدا را بپرستید و از هر معبودی جز او دوری گزینید. پس از میان هر امتی کسانی بودند که خدا آنان را هدایت کرد و از میان آنان کسانی نیز بودند که گمراهی بر ایشان ثابت گشت. پس ای مشرکان، در زمین گردش کنید و بنگرید فرجام کسانی که پیامبران را دروغگو شمردند، چگونه بوده است؟

بر اساس آموزه‌های قرآن، رابطه انسان با خداوند، یک رابطه‌ی یک طرفه نیست که فقط انسان‌ها خداوند را عبادت کنند، بلکه یک رابطه‌ی دوطرفه است و خداوند به انسان‌ها از خودشان نزدیک‌تر و مهربان‌تر است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ» (بقره: ۱۸۶)؛ و هرگاه بندگان من از تو درباره من بپرسند، بدانند که من به آنان نزدیکم، دعای دعاکننده را - آن‌گاه که مرا بخواند - اجابت می‌کنم، پس باید دعوت مرا بپذیرند و به درگاه من دعا کنند و به من ایمان بیاورند که دعایشان را اجابت می‌کنم، امید آن که در دعایشان به درگاه خدا راهیاب شوند. در آیه‌ای دیگر آمده است: «وَلِيُنصِرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» (حج: ۴۰)؛ و قطعاً خدا کسانی را که او را باری می‌دهند یاری خواهد کرد، چرا که خدا نیرومند و شکست‌ناپذیر است.

در معارف دینی یکی از نمودهای بارز بندگی خداوند، عبادت است. عبادت بهترین شکل ابراز بندگی و عشق خالصانه به درگاه الهی است. هر چند خود عبادت نیز مصادیق و نمودهای مختلف آئینی، اجتماعی، آفاقی و انفسی دارد. جدول شماره (۳) مضامین رابطه انسان با خداوند را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۳) مضامین رابطه انسان با خداوند در قرآن کریم

شماره	آیات	ترجمه	مضمون
۱	وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاریات: ۵۶). وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ (انبیاء: ۲۵).	من جنیان و آدمیان را جز برای این که مرا بپرستند، نیافریدم. و ما پیش از تو هیچ پیامبری را به رسالت نفرستادیم مگر این که به او وحی می‌کردیم که معبودی شایسته پرستش جز من نیست، پس شما و امتهایتان مرا بپرستید.	بندگی
۲	يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (فاطر: ۱۵). يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ نَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (رحمن: ۲۹).	ای مردم، شما باید که به خدا نیازمندید و خداست که بی‌نیاز است و کارهایش همه پسندیده و زیباست. هر آن چه در آسمان‌ها و زمین است از او می‌خواهند و او نیز هر روز در کار جدیدی است.	نیازمندی به خدا
۳	الَّذِينَ آمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ (رعد: ۲۸).	آنان که ایمان آوردند و کشتی دلشان با یاد خدا آرامش پیدا می‌کند، اما این را بدانید تنها با همین یک چیز است که دلها آرامش پیدا می‌کند.	آرامش قلوب
۴	يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَةً فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي (فجر: ۲۷-۳۰).	ای نفس مطمئن به سوی پروردگار خود برگرد در حالی که رضایت تو از او راضی و او از تو راضی است. پس در جمع بندگانم و در بهشتم داخل شو.	رضایت دوطرفه

۱-۴. تبیین رابطه انسان با محیط زیست

رابطه انسان با محیط زیست و طبیعت از جمله مسائلی است که تمدن بشری را به چالش کشیده و سبب بروز بحرانهای عظیم زیست محیطی، اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی شده است؛ از این رو یکی از مسائل جدی و مهم تمدن‌ها در هزاره سوم، مسائل زیست محیطی و جلوگیری از تخریب بیرویه طبیعت است و تمدن‌سازی نوین اسلامی نیز از این چالش عظیم جهانی، منطقه‌ای و کشوری مستثنی نیست. بر اساس آموزه‌های قرآن، فساد در زمین، پیامد اعمال نادرست انسان است. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ» (روم: ۴۱)؛ بر اثر شرک ورزیدن مردم و گناهایی که مرتکب می‌شوند، فساد و تباهی، خشکی و دریا را فراگرفت. تا خداوند وزر و وبال برخی از رفتارها و باورهای نادرست مردم را به آنان بچشانند، باشد که از شرک و گناه بازگردند و به توحید و فرمانبرداری از او گردن نهند. قرآن مجید، انسان را به اصلاح تمدن خویش، دعوت می‌کند و می‌فرماید: «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...» (اعراف: ۵۶)؛ زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید.

خداوند طبیعت را برای بهره‌مندی صحیح انسان از آن، مقرر فرموده است: «وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ» (اعراف: ۱۰)؛ و همه طبیعت را مسخر انسان قرار داده: «سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ» (حج: ۶۵)، اما انسان را مسئول، مکلف و امانتدار می‌کند تا به حقوق طبیعت احترام بگذارد و امانتدار لایقی برای آبادانی و اصلاح آن باشد؛ «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (هود: ۶۱). اصلاح و بهبود تعامل سازنده انسان با طبیعت در تمدن‌سازی نوین اسلامی از جمله اهداف و آرمان‌های جمهوری اسلامی است. در آموزه‌های اسلامی به خصوص در قرآن کریم، طبیعت، ذخایر و منابع خود را بیمنت در اختیار انسان قرار داده تا انسان با زندگی شرافتمندانه و عزتمندانه راه عبودیت و تعالی را طی کند.

جدول شماره (۴) مضامین رابطه انسان با محیط زیست در قرآن کریم

شماره	آیات	ترجمه	مضمون
۱	أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ (حج: ۶۵). وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُتَفَكَّرُونَ (جاثیه: ۱۳).	آیا ندیدی که هر چه در زمین است خدا مسخر شما گردانید و کشتی به فرمان او در دریا سیر می‌کند. و آن‌چه در آسمان‌ها و زمین است تمام را مسخر شما گردانید و اینها همه از سوی اوست. در این کار نیز برای مردم با فکرت آیاتی کاملا پدیدار است.	تسخیر عام
۲	وَسَخَّرَ لَكُمْ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْأَنْهَارَ وَسَخَّرَ لَكُمْ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَائِبِينَ وَسَخَّرَ لَكُمْ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ (ابراهیم: ۳۲ و ۳۳). وَهُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاجِرَ فِيهِ وَلِيَبْتَلُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (نحل: ۱۴).	و کشتی‌ها را مسخر شما کرد تا به امر او به روی آب دریا روان شود و نهرها را به اختیار شما جاری گردانید و خورشید و ماه گردنده و شب و روز را برای شما مسخر کرد. و هم او خدایی است که دریا را برای شما مسخر کرد تا از گوشت تر و تازه آن تغذیه کنید و از زیورهای آن استخراج کرده و تن را بیارابید و کشتی‌ها را در آن روان بینی که سینه آب را میشکافند و تا از فضل خدا روزی طلبید و باشد که شکر خدا را به جای آرید.	تسخیر خاص
۳	وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ (اعراف: ۱۵۶). رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا (غافر: ۷).	و رحمت من همه موجودات را فراگرفته است. ای پروردگاری که علم و رحمت بی‌منتهایت همه اهل عالم را فرا گرفته است.	رحمت گسترده

۴	هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذُلُولًا فَأَمْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِن رِّزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ (ملک: ۱۵).	او آن خدایی است که زمین را برای شما نرم و هموار گردانید، پس شما در پست و بلندی‌های آن حرکت کنید و از روزی او خورید و بازگشت همه خلائق به سوی اوست.	بهره‌مندی
۵	هُوَ أَنشَأَكُم مِّنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا فَاسْتَغْفِرْ لَهُ ثُمَّ تُوْبُوا إِلَيْهِ (هود: ۶۱).	او خدایی است که شما را از زمین آفرید و برای عمارت و آباد ساختن آن برگماشت، پس شما از خدای خود آمرزش طلبید و به درگاه او توبه کنید.	آبادانی
۶	وَأَتَاكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَأَلْتُمُوهُ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا إِنَّ الْإِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ (ابراهیم: ۳۴).	و از انواع نعمت‌هایی که از او درخواست کردید به شما عطا فرمود و اگر نعمت‌های خدا را بخواهید به شماره آورید، هرگز حساب آن نتوانید کرد، باز انسان سخت ستمگر و کفرکیش و ناسپاس است.	ظلم و ناسپاسی
۷	كُلُوا مِن طَيِّبَاتِهَا وَلَا تَطْعَمُوا فِيهَا فِجْلًا عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَن يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ (طه: ۸۱).	از این رزق حلال و پاکیزه که نصیبتان کردیم تناول کنید و در آن طغیان و سرکشی نکنید و گرنه مستحق غضب و خشم من می شوید و هرکس که مستوجب خشم من گردید، همانا خوار و هلاک خواهد شد.	تعدی
۸	وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (مانده: ۸۶).	و آنان که کافر شدند و تکذیب آیات ما نمودند ایشان اهل جهنمانند.	تضییع
۹	فَكَفَّرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ (نحل: ۱۱۲).	نعمتهای خدا را کفران کردند خدا هم به موجب آن کفران و معصیت طمع گرسنگی و بیمناکی را به آن‌ها چشانید و چون لباس سرپای و جودشان را پوشاند.	خوف
۱۰	وَلَئِن كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ (ابراهیم: ۷).	و اگر کفران کنید عذاب من بسیار سخت است.	کفران نعمت
۱۱	وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ (اعراف: ۳۱).	و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد.	اسراف
۱۲	ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (روم: ۴۱).	فساد و پریشانی به کرده بد خود مردم در همه بر و بحر زمین پدید آمد تا خدا هم کیفر بعضی اعمالشان را به آن‌ها بچشاند باشد که باز گردند.	فساد ناشی از اعمال بد

۱- ۵. تبیین رابطه انسان با جهان آخرت

بر اساس آموزه‌های کلام الله مجید، انسان موجودی مسئول و پاسخگو است و این امور در سرنوشت او در این جهان و جهان آخرت، تاثیرگذار است. در درجه اول انسان در مقابل خداوند مسئول و پاسخگو است. این نظارت و مسئولیت درونی می‌تواند در انجام کارها و وظایف فردی و اجتماعی او منشا خیر و

برکت باشد و در پیشبرد اهداف جامعه و تمدن‌سازی نوین اسلامی بسیار مؤثر باشد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء: ۳۶)؛ و از باورها، رفتارها و گفتارهایی که بدانها علم نداری پیروی مکن، زیرا گوش و چشم و دل، از همه این‌ها سؤال می‌شود که آیا آن‌چه را دریافته بودند علم بود یا شک و تردیدی به همراه داشت. هیچ عمل و رفتاری از انسان بدون ستوال و جواب نخواهد بود به طوری که حتی اعضا و جوارح انسان به عنوان شاهد اعمال انسان گواهی خواهد داد. خداوند در برابر این مسئولیت بزرگ، جزا و پاداش ابدی خواهد داد؛ «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» (رحمن: ۶۰)؛ این است احسان خدا به کسانی که از مقام او می‌ترسند؛ مگر سزای نیکی جز نیکی است؟

چنین به نظر می‌رسد که در آموزه‌های دینی، جاده مسئولیت، یک طرفه است. انسان مسئول هرگز انتظار برآورده شدن حق و حقوق خود را ندارد، بلکه تلاش می‌کند مسئولیت خود را در قبال دیگران و جامعه به نحو شایسته به انجام برساند؛ از این‌رو، این رابطه نقش حیاتی در تمدن‌سازی نوین اسلامی دارد. امروز از چالش‌های مهم جامعه‌ی ما، عدم مسئولیت‌پذیری سلسله مراتب جامعه است. مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی در همه‌ی مراحل خودسازی، نظام‌سازی، جامعه‌سازی و تمدن‌سازی نوین اسلامی نقش برجسته و اساسی دارد. جدول شماره (۵) مضامین رابطه انسان با جهان آخرت را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۵) مضامین مربوط به رابطه انسان با جهان آخرت از منظر قرآن کریم

شماره	آیات	ترجمه	مضمون
۱	يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أُجِبْتُمْ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَا إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ (مانده: ۱۰۹). وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَ لِقَوْمِكَ وَ سَوْفَ نَسْتَلُوهٗ (زخرف: ۴۴).	روزی که خداوند همه پیامبران را گرد می‌آورد و به آنان می‌گوید: از سوی مردمی که به سویشان فرستاده شدید چه پاسخی به شما داده شد؟ می‌گویند: ما چنان‌که باید آگاهی نداریم، تو هستی که همه نهان‌ها را می‌دانی. و همانا این قرآن برای تو و امتت وسیله یادآوری خداست و دیری نخواهد گذشت که درباره آن از شما سؤال خواهد شد.	مسئولیت پیامبران و رهبران جامعه
۲	فَأَسْتَحَفَّ قَوْمَهُ فَأَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ (زخرف: ۵۴). قَالَ ادْخُلُوا فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ فِي النَّارِ كُلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعَنَتْ أُجْتَهَا حَتَّىٰ إِذَا دَارَكُوا فِيهَا جَمِيعًا قَالَتْ أُخْرَاهُمْ لِأَوْلَاهُمْ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ قَالَ لِكُلِّ ضِعْفٍ وَلَكِنْ لَا تَعْلَمُونَ (اعراف: ۳۸).	پس فرعون با این سخن قومش را سبک مغز ساخت، در نتیجه آنان هم از او فرمان بردند، چرا که مردمی فاسق بودند. و خدا به آنان می‌گوید: در میان امت‌هایی از جن و انس که پیش از شما درگذشتند به آتش دوزخ درآید. هرگاه گروهی به آن جا وارد شوند، ...	مسئولیت امت‌ها و پیروان آنان

مسئول در مقابل نعمت‌های الهی	سپس آن روز که دوزخ را بنگرید، درباره هر نعمتی که به شما ارزانی شده است از شما سؤال خواهد شد.	ثُمَّ لَنَسْأَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (تکواثر: ۸).	۳
مسئولیت انسان نسبت به خود و دیگران	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، خود و خانواده‌هایتان را از آتشی که هیزمش مردم و سنگها خواهند بود، نگه دارید. و به مال یتیم جز به بهترین وجهی که برای او سودآورتر است نزدیک نشوید تا به توانایی خود برسد و به پیمان‌ها وفا کنید که قطعاً پیمانها مورد سؤال قرار خواهند گرفت.	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ (تحریم: ۶). وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ حَتَّىٰ يَبْلُغَ أَشُدَّهُ وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا (اسرا: ۳۴).	۴
مسئولیت در قبال خود	و از باورها، رفتارها و گفتارهایی که بدان‌ها علم نداری پیروی مکن، زیرا گوش و چشم و دل، از همه این‌ها سؤال می‌شود که آیا آن‌چه را دریافته بودند علم بود یا شک و تردیدی به همراه داشت. نماز را به پا دارید و زکات بدهید و بدانید که آن‌چه برای خود پیش می‌فرستید در نزد خدا خواهید یافت، همانا خداوند به اعمال شما آگاه است.	وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عِنْدَهُ مَسْئُولًا (الاسرا: ۳۶). وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَمَا تَقَدَّمُوا لَأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (بقره: ۱۱۰).	۵
ضمانت اعمال	هرکسی نزد خدا در گرو دستاورد خویش است.	كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ (مدثر: ۳۸).	۶
عمل و عکس‌العمل	هرکس در کار خیری وساطت کند، از فرجام نیک آن بهره‌ای خواهد داشت و هرکس در کار شری میانجی‌گری کند، از فرجام سوء آن نصیبی خواهد برد و خدا بر انجام هرکاری تواناست و آن را بر پا می‌دارد.	مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا (نساء: ۸۵).	۷
حیات طیبه	هرکساز مرد یا زن کاری شایسته کند و با ایمان باشد، قطعاً او را به حیاتی پاک زنده خواهیم داشت و به چنین کسانی بر پایه بهترین کاری که انجام می‌دادند، پاداش خواهیم داد.	مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَثَمِي وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (نحل: ۹۷).	۸

۲. شبکه مضامین روابط پنجگانه انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر قرآن کریم

جدول شماره (۶) مضامین اصلی، سازمان دهنده و فراگیر روابط انسان را در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر قرآن نشان می‌دهد. این جدول همبستگی و همپوشانی روابط پنجگانه انسان را در مسیر رسیدن به کمال و ایجاد تمدن نوین اسلامی ترسیم می‌کند.

جدول شماره (۶) مضامین اصلی، سازمان دهنده و فراگیر رابطه انسان از منظر قرآن کریم

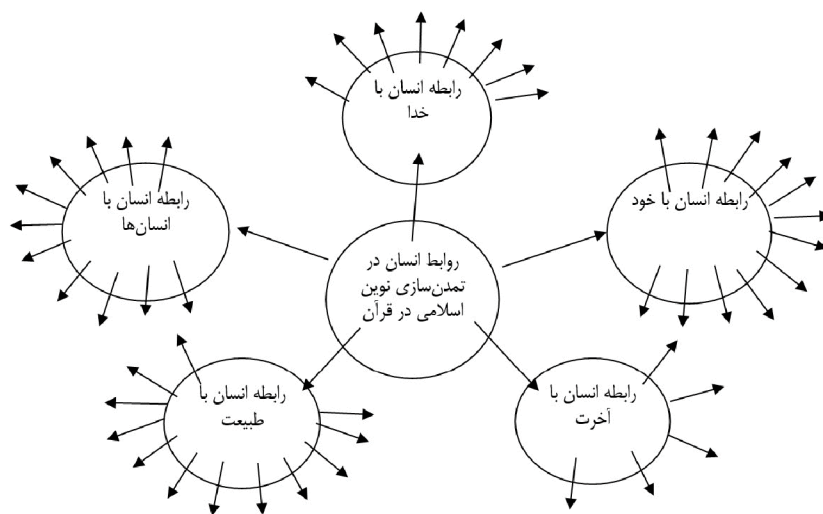
مضامین اصلی	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
بصیرت	خودشناسی	رابطه با خود
کرامت		
فطرت		
روح		
خلقت		
اعتدال	خودسازی	
تذکر		
توبه		
ایمان و عمل صالح		
اندیشیدن		
هدایت		
پرهیزگاری و قدرت تشخیص		
زندگی اجتماعی	عدل	رابطه با انسان‌های دیگر
عدالت		
برابری		
صداقت		
برادری		
اتفاق	احسان	
احسان		
دوری از بدبینی‌های بیجا		
تعاون و همکاری		
وحدت		
دوستی و الفت		

رابطه انسان با خدا	عبودیت	بندگی
		نیازمندی به خدا
		آرامش قلوب
		رضایت دوطرفه
رابطه انسان با طبیعت	تسخیر	تسخیر عام
		تسخیر خاص
		رحمت گسترده
	تسلط	بهره‌مندی
		آبادانی
	تخریب	ظلم
		فساد
		اسراف
	تهدید	تعدی
		تضییع
		خوف
		کفران نعمت
رابطه انسان با آخرت	مسئولیت	پیامبران و رهبران جامعه
		امت‌ها و پیروان آنان
		نعمت‌های الهی
		دیگران
		خود
	جزا و پاداش	ضمانت اعمال
		عمل و عکسالعمل
		حیات طیبه

شبکه مضامین، شبکه‌ای از روابط بین مضامین است. شبکه مضامین، روابط بین مضامین فراگیر با مضامین سازمان دهنده و نیز مضامین اصلی را در یک شبکه درهم تنیده، نشان می‌دهد. شکل شماره (۱)، شبکه مضامین روابط پنجگانه انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی را از منظر قرآن نشان می‌دهد. در تمدن‌سازی نوین اسلامی، شبکه‌ای منسجم از روابط انسان وجود دارد که بایستی در راستای تحقق

هدف اصلی یعنی تمدن‌سازی نوین اسلامی و به عبارتی حیات طیبه، ساماندهی و هدایت شود. همچنین این شبکه نشان می‌دهد که برای ایجاد تمدن نوین اسلامی، توجه به تمامی ابعاد روابط انسانی به صورت یکپارچه نیاز است. البته نمی‌توان به توسعه‌ی روابط انسانی بدون توجه به ارتباط انسان به طبیعت و محیط زیست توجه کرد.

شکل شماره (۱) شبکه مضامین رابطه انسان در تمدن‌سازی نوین اسلامی از منظر قرآن

نتیجه‌گیری

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد در تمدن‌سازی نوین اسلامی، روابط انسان به عنوان عنصر سازنده‌ی تمدن، نقش اساسی و مهمی در تکوین و تعالی آن دارد؛ از این رو مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم به خودسازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی نوین اسلامی تأکید و بر نقش جوانان و تلاش‌های علمی و تحقیقاتی توصیه فرموده‌اند. بر اساس پیشینه و ادبیات تحقیق و نیز آموزه‌های قرآن، روابط انسان در پنج مضمون فراگیر رابطه انسان با خودش، رابطه انسان با انسان‌های دیگر، رابطه انسان با طبیعت، رابطه انسان با آخرت و رابطه انسان با خدا مقوله‌بندی شده است. رابطه انسان با خودش بر اساس آموزه‌های قرآن به دو مضمون سازمان دهنده‌ی خودشناسی و خودسازی تحلیل شده است. رابطه انسان با انسان‌های دیگر بر اساس آموزه‌های قرآن به دو مضمون سازمان دهنده‌ی عدل و احسان تقسیم شده است. رابطه انسان با طبیعت بر اساس آموزه‌های قرآن به چهار مضمون سازمان‌دهنده‌ی تسخیر، تسلط، تخریب و تهدید تحلیل شده است. رابطه انسان با آخرت بر اساس آموزه‌های قرآن کریم به دو مضمون سازمان دهنده‌ی مسئولیت و پاداش تحلیل یافته است. رابطه انسان با خدا که محور همه روابط انسان است به مضمون سازمان دهنده‌ی عبودیت و بندگی تحلیل شده است. لازم به ذکر است تمام این امور اگر با قصد قربت و خلوص انجام شود، جهاد محسوب شده و اجر الهی خواهند داشت. هر یک از این مضامین از چندین مضمون پایه تشکیل یافته است. مجموع مضامین اصلی و یا پایه که در این پژوهش از متن قرآن استخراج شده ۴۶ مضمون است.

با وجود فقر پژوهشی در موضوع تحقیق، به خصوص در رابطه انسان با خود که پایه‌ی روابط دیگر انسان را تشکیل می‌دهد، یافته‌های این تحقیق با نتایج برخی تحقیقات ارائه شده در پیشینه، هماهنگی و هم‌پوشانی دارد. از طرفی هر یک از این روابط با توجه به گستردگی و ابعاد پیچیده‌ی روابط انسان به پژوهش‌های مستقل و بین رشته‌ای نیاز دارد.

بر اساس یافته‌های تحقیق می‌توان نتیجه گرفت که هر یک از مضامین استخراج شده از قرآن کریم، عنصر اصلی و سازنده‌ی تمدن نوین اسلامی را تشکیل می‌دهند. بر اساس آموزه‌های قرآن، قدم اول تمدن‌سازی نوین اسلامی، خودسازی انسان است. در بحث خودسازی، شناخت خود، استعدادها و قوت‌ها در کنار ضعف‌ها و نقص‌ها، مقدمه‌ی خودسازی و شکوفایی انسان است. خداوند در بسیاری از آیات، انسان را به خودشناسی و خودسازی دعوت کرده است. در نتیجه‌ی خودسازی و خودشکوفای انسان، روابط جدیدی شکل می‌گیرد که در تمدن‌سازی نوین اسلامی نقش حیاتی دارد. از آنجایی که رابطه انسان با خود، اساس روابط دیگر را شکل می‌دهد و به عبارت دیگر، وقتی هویت و شخصیت فرد بر اساس مبانی قرآنی شکل گرفت، روابط او با انسان‌های دیگر نیز بر مبنای معیار قرآن شکل خواهد گرفت. قرآن کریم رابطه انسان با انسان‌های دیگر را بر میزان عدالت و احسان تعریف می‌کند. حضرت علی علیه السلام در شرافت عدل و احسان،

عدالت را شریف‌تر و تأثیرات آن را عمومی‌تر از احسان قلمداد می‌کند. جامعه‌ای که روابط انسان‌های آن بر معیار عدل و احسان شکل گرفته باشد، در ارتباط با طبیعت، به جای تهدید و تخریب آن، به درک و فهم قوانین حاکم بر طبیعت بر می‌آید و ایمان دارد که هیچ رفتار و عملی از ایشان بدون پاسخ و جزا و پاداش نخواهد بود و خود را مسئول و پاسخگوی اعمال و رفتار خود می‌داند، این چنین انسان‌هایی بنده‌ی واقعی خداوند هستند که می‌توانند حیات طیبه و تمدن نوینی را پایه‌ریزی کنند. چنانچه خداوند می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل: ۹۷).

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- توکلی، یاسین، «فرهنگ اسلامی تعامل انسان با طبیعت و محیط زیست از منظر قرآن کریم»، نهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآنی، تهران: سالن اجلاس سران کنفرانس اسلامی، ۱۳۹۴.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی، بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جوانان خراسان شمالی، ۱۳۹۱/۷/۲۳.
- حسینی خامنه‌ای، سید علی، بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۷.
- خلیلیان، محمدجمال، جوشقانی نایینی، سیدحمید، عسکری، قاسم و بیدار، محمد، «مبانی و معیارهای پیشرفت انسانی از دیدگاه اسلام»، مجله معرفت اقتصاد اسلامی، سال چهارم، شماره دوم، ۱۳۹۲، ص ۷۷-۱۰۲.
- خمینی، روح‌الله، تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الانس، قم، انتشارات مؤسسه پاسدار اسلام، ۱۴۰۶ق.
- دارابی، محمد، فرمehنی فراهانی، محسن و رهنما، اکبر، «تبیین نقش اصل تربیتی تولی و تبری در تحقق تمدن نوین اسلامی با تاکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی تمدن نوین اسلامی، تهران: دانشگاه شاهد، ۱۳۹۵.
- عابدی جعفری، حسن، تسلیمی، محمد سعید، فقیهی، ابوالحسن و شیخزاده، محمد، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره ۲، ۱۳۹۰.
- عیوضی، محمدرحیم و فلاح حسینی، مهسا، «پیشران‌های تمدن‌ساز و آینده تمدنی انقلاب اسلامی»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی تمدن نوین اسلامی، تهران: دانشگاه شاهد، ۱۳۹۵.
- فرزانه، محمدباقر، خیاط، علی و صفروپور، هادی، «تبیین عوامل ایجاد تمدن نوین اسلامی از نگاه مقام معظم رهبری»، فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی، دوره ۲۴، شماره ۱۱۸، ۱۳۹۷، ص ۱۷۷-۲۰۵.
- کیلانی، ماجد عرسان، فلسفه تربیت اسلامی، ترجمه بهروز رفیعی، تهران: انتشارات سمت، ۱۹۳۷م.
- مطهری، مرتضی، انسان در قرآن، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۵.
- ، عدل الهی، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۵۲.

- معتمدی، عبدالله. «سبک زندگی مطلوب بر اساس دیدگاه ارتباطی (ارتباط انسان با خود، خداوند، دیگران و طبیعت)»، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی (ویژه نامه سبک زندگی)، سال چهارم، شماره ۱۳، ۱۳۹۲، ص ۱۲۵-۱۴۲.
- مولوی، محمد. «گرایش اجتماعی در تفاسیر قرآن پیشران مؤثر در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن نوین اسلامی»، دو فصلنامه آینده پژوهی ایران، سال دوم، شماره سوم، ۱۳۹۷، ص ۱۴۱-۱۶۰.
- Boyatzis, R. E. (۱۹۹۸), Transforming qualitative information: thematic analysis and code development, Sage.
- Braun, V. & Clarke, V. (۲۰۰۶), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. ۳, No. ۲, Pp. ۱۰۱-۷۷.
- Holloway, I. & Todres, L. (۲۰۰۳), "The Status of Method: Flexibility, Consistency and Coherence", *Qualitative Research*, Vol. ۳, No. ۳, Pp. ۳۵۷-۳۴۵.

